

Waar

Ander werk van Wytske Versteeg

Frans Kellendonk-prijs 2020

Dit is geen dakloze (non-fictie, 2008)

De wezenlozen (roman, 2012) VrouwDebuutPrijs 2013

Boy (roman, 2013) BNG Nieuwe Literatuurprijs 2013

Quarantaine (roman, 2015)

Grime (roman, 2017)

Verdwijnpunt (2020)

Het gouden uur (roman, 2022)

Wytske Versteeg

WAAR

Over de kunst
van het (niet) weten

Amsterdam · Antwerpen
Em. Querido's Uitgeverij BV
2024

Dit boek kwam mede tot stand door een beurs van
het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Deze uitgave kwam tot stand door bemiddeling van Sebes &
Bisseling Literary Agency te Amsterdam.

Copyright © 2024 Wytke Versteeg
Voor overname kunt u zich wenden tot Em. Querido's
Uitgeverij BV, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Omslag Moker
Foto auteur Eline Spek

ISBN 978 90 214 8539 3 / NUR 320
www.querido.nl
www.wytkeversteeg.nl

*Niets van je gevraagd op dit moment
dan deze zin.*

*Het volgende moment
de volgende zin.*

*Je trekt aan een ver verwijderd tapijt
op de verste hoek waarvan
een breekbare, gepolijst glazen bokaal
tot de rand gevuld met wijn.*

*Het glas mag je niet leeg bereiken
maar het zal je niet vol bereiken.*

Wat ertoe doet is dat het niet breekt.

Weinigen hier kunnen dit spel spelen.

Er is geen prijs aan het eind. Dit weet je.

De prijs is van begin tot eind.

De prijs is in elke zin.

De prijs in de uren en uren

waarin je niet jezelf bent

als er niet hierin

in je zorg voor het glas

een betekenis was.

Ahmed Shafie, 'De alleenspraak van de vertaler'¹

Inhoud

De waarheid in de put: een terreinverkenning	9
Het onschuldige oog: waarom mijn waarheid niet de jouwe is	43
<i>The map is not the territory</i> : de waarheid op de grond	92
Waarheidssprekers, illusionisten: als onwaarheden de wereld overwoekeren	134
De kunst van nog-niet weten, de klank van kwetsbaarheid	170
Noten	201
Dankwoord	231

De waarheid in de put: een terreinverkenning

Een eerste verkenning van een woord dat de hele wereld bevat. Waarom wetenschap helemaal niet ‘zomaar een mening’ is – en ook niet zo wordt gezien. Waarin we ontdekken dat zelfs duivels niet zonder eerlijkheid kunnen, terwijl wij niet kunnen leven zonder de kunst van het liegen – en wie wij eigenlijk zijn. Hoe sommige onwaarheden zichzelf verwerklijken. Het belang van de beginnersgeest, welke vraag je moet stellen voordat een feit een feit wordt en of je opzij moet springen voor die aanstormende kar.

Hoe weet je dat ik niet lieg?

Als dit geen boek was en we tegenover elkaar aan tafel zouden zitten, dan zou je misschien opkijken om mijn gezicht beter te kunnen zien als ik je deze vraag stel. Zijn er tekenen die wijzen op angst voor ontmaskering? Kijk ik je recht aan of ontwijk ik je blik? Zit ik stil of frutsel ik zenuwachtig met mijn handen? Je zou luisteren naar de manier waarop mijn stem klinkt, proberen te horen of ik sneller praat dan ik normaal zou doen en letten op de woorden die ik gebruik. Onbewust zou je teruggrijpen op wat je denkt te weten over leugenaars, of op je eigen intuïtie. Die kennis zou je vermoedelijk niet helpen, want het is moeilijk om erachter te komen of iemand de waarheid spreekt. Je zult, bijvoorbeeld, geneigd zijn om je eigen gewoontes op mij te

projecteren. Als jij je blik afwendt wanneer je liegt, zul je mij ook eerder van leugenachtigheid verdenken wanneer ik je niet aankijk – maar misschien vind ik het altijd wel moeilijk om oogcontact te maken. Je zou me moeten kennen, weten hoe ik gewoonlijk overkom om te beoordelen of mijn gedrag daar nu van afwijkt – en zelfs dan zou je niet weten of ik onzeker ben omdat ik een leugen vertel, of gewoon omdat ik bang ben dat je me niet gelooft. Maar je zou pas zo goed kijken nadat ik je deze vraag had gesteld.

Hoewel we onszelf graag als kritisch zien, zijn de meeste mensen goedgeestig. Vertrouwen in een gedeelde waarheid is cruciaal om in groepen te kunnen leven; het vormt de bodem onder ons gezamenlijk bestaan. Dat verkleint de kans dat je je zomaar vanuit het niets zou afvragen of ik lieg, maar misschien was je al op je hoede, had je een reden om me vooraf te wantrouwen. Omdat ik er in jouw ogen onbetrouwbaar uitzie, omdat ik je al eens eerder had bedrogen of omdat je schrijvers per definitie niet vertrouwt. Dat laatste is niet per se onterecht: het schrijven van een roman wordt vaak vergeleken met het overtuigend vertellen van een lange leugen. Als dat waar is zijn alle schrijvers professionele leugenaars, maar het klassieke excuus van de kunstenaar is dat de waarheid zich juist in die leugen verschuilt. Schrijvers zijn net zo eerlijk als goochelaars: ze vertellen je dat ze je zullen bedriegen en doen vervolgens precies dat. Desondanks stellen lezers altijd opnieuw dezelfde vraag: is het waar gebeurd?

Jaren geleden schreef ik een proefschrift over de manier waarop we onderhandelen over wat waar is, wat telt als echte kennis en wat als onzin terzijde kan worden geschoven. Het beginpunt voor wat later mijn proefschrift zou worden was een zinnetje dat je vaak in de krantenkoppen leest: dat we-

tenschap tegenwoordig ook maar een mening is, dat waarheid er niet meer toe doet. Het is ironisch dat dat zinnetje zo vaak wordt herhaald, want het is niet per se waar – de werkelijkheid is in elk geval een stuk complexer. Wetenschappers behoren nog steeds tot de meest vertrouwde professionals. Daarbij maakt het wel uit over welk type wetenschappers je het hebt – politicologen (zoals ik) genieten bijvoorbeeld vaak juist weinig vertrouwen en hetzelfde geldt voor economen. Het hangt er ook van af met wie je praat: welk type wetenschap je wel of niet vertrouwt, valt niet altijd los te zien van politieke voorkeur.¹ Maar uit een peiling uit 2015 blijkt dat zo'n 90 procent van het ondervraagde publiek verwacht dat wetenschappers alle relevante regels volgen. Dat is aanzienlijk meer dan wetenschappers zelf denken.² Sterker nog, in een onderzoek onder economen gaf maar liefst 94 procent toe minimaal één keer de ethische regels van het wetenschappelijk bedrijf te hebben overtreden, bijvoorbeeld door resultaten op 'strategische wijze' te analyseren. Niet alleen heeft het publiek dus gemiddeld veel vertrouwen in de wetenschap, maar het heeft zelfs meer vertrouwen dan veel wetenschappers zelf.³ Anders dan vaak wordt gedacht leidde ook de coronapandemie voor de meeste mensen tot een stijging van vertrouwen in de wetenschap.⁴ En zelfs wie geen vertrouwen heeft in wetenschappers vertrouwt vaak wel op de wetenschap als ideaal.⁵ Wetenschappelijke resultaten zijn in onze complexe, bureaucratische en onpersoonlijke samenleving een belangrijk argument, dus juist iemand die zich door diezelfde samenleving in de steek gelaten voelt, kan die machtige wetenschappelijke organisaties gemakkelijk gaan wantrouwen.⁶ Maar diezelfde persoon kan zijn hoop tegelijkertijd juist wél vestigen op het ideaal van de wetenschappelijke methode, op wetenschap als roeping in plaats van beroep. Want dat ideaal blijft een van onze belang-

rijkste instrumenten om de wereld beter te begrijpen, om orde te scheppen in alles wat chaotisch lijkt.

Er is namelijk nog iets waaraan je kunt zien dat wetenschap helemaal niet wordt beschouwd als zomaar een mening: we verwijzen er voortdurend naar. Juist groepen die als antiwetenschappelijk beschouwd worden, zoals complotdenkers of ouders die hun kinderen niet willen laten vaccineren, hameren op de noodzaak van kritisch denken en ruwe data. Het staat in grote letters op het protestbord van woedende boeren: we willen feiten, geen oneerlijke verwijten. Zo wordt de symboliek van wetenschap voortdurend ingezet om standpunten te verdedigen, discussies te winnen en anderen te overtroeven. Dat is natuurlijk niet hetzelfde als daadwerkelijk wetenschappelijk denken, maar we zouden niet zo vaak naar de wetenschap verwijzen als die geen gezag meer had. Feiten overtuigen niet per se – ook daarover bestaat meer dan genoeg onderzoek – maar dat we ze zo graag aanhalen zegt iets over het belang dat we eraan hechten. Tijdens mijn onderzoek kreeg ik soms zelfs de indruk dat er alleen nog een soort semiwetenschappelijke taal overgebleven was: alsof de vraag wat ertoe deed, bijna geheel was vervangen door discussies over wat al dan niet een feit was. Zo stuitte ik op een debat waarin een rabbijn en een bekende neurowetenschapper tegenover elkaar stonden. Nadat de wetenschapper het geloof van de rabbi weinig respectvol had afgedaan als een epileptische aanval, ging het gesprek over op het ontstaan van de wereld. ‘De Big Bang,’ riep de rabbijn getergd uit, ‘is totaal onwetenschappelijk!’⁷

Toen mijn proefschrift eenmaal af was en ik de resultaten van het onderzoek aan anderen uitlegde, merkte ik iets gekks. Vaker wel dan niet vatte de persoon tegenover me mijn woorden samen op een manier die exact tegenovergesteld was aan wat ik net had beschreven en herhaalde nog maar

eens hoe treurig het gesteld was met het aanzien van de wetenschap. Misschien was mijn uitleg niet helder genoeg of trof ik toevallig alleen mensen die niet konden luisteren. Maar het is waarschijnlijker dat mijn conclusies zo sterk afweken van het wereldbeeld van de ander dat hij ze simpelweg niet kon horen of in elk geval niet kon aannemen.⁸

Er zijn genoeg redenen tot zorg over de manier waarop we nu met waarheid omgaan en over het gebrek aan contact tussen uiteenlopende werkelijkheden: ervaringen van burgers in hetzelfde land liggen vaak mijlenver uiteen. Maar tegelijkertijd wijst nogal wat onderzoek uit dat we lang niet zo gepolariseerd zijn als we zelf vaak denken.⁹ En dat er ‘feitenvrije politici’ zijn, betekent nog niet dat het label ‘*post-truth*’ de hele samenleving samenvat. In het dagelijks leven liegen de meeste mensen weinig, terwijl sommige mensen heel veel leugens verspreiden. Precies zo is ook maar een heel kleine (zij het bepaald geen machteloze) groep verantwoordelijk voor het grootste deel van de mis- en desinformatie online. Tijdens de coronapandemie ontdekten Amerikaanse onderzoekers dat slechts twaalf mensen verantwoordelijk waren voor tot wel vijftien procent van de informatie die opriep om je niet te laten vaccineren. Een andere studie wist de coronadesinformatie in 40 procent van de 38 miljoen onderzochte artikelen te herleiden tot een enkel persoon – die helaas toevallig wel de Amerikaanse president was.¹⁰ Je kunt die resultaten op verschillende manieren interpreteren. Het is zorgwekkend dat mensen op zo’n machtige positie ervoor kiezen om de feiten zo schaamteloos te verdraaien, en dat desinformatie, eenmaal door een enkeling in het systeem gebracht, zo razendsnel verspreid wordt. Dat het slechts om enkelingen gaat is ook minder hoopgevend dan je zou denken, omdat nogal wat desinformatie verspreid wordt via fake accounts en professionele *troll farms*. Maar dat zoveel desinformatie

van maar zo weinig mensen afkomstig is, impliceert ook dat de meeste mensen wel degelijk om waarheid geven. En er is nog iets. Groepen die op het eerste gezicht lijnrecht tegenover elkaar lijken te staan, delen vaak veel meer standpunten met elkaar dan ze zelf verwachten.¹¹ Hardnekkig is wel de overtuiging van polarisatie: het idee dat de ander wel heel erg anders is, nu nog meer dan vroeger. Die overtuiging wordt op verschillende manieren versterkt, bijvoorbeeld door politici die hun tegenstanders uitschelden en kleineren, door belangengroepen die bewust desinformatie verspreiden, door de rol van sommige onlineplatforms en door de moeite die het kost om in contact te komen met mensen die een ander leven leiden en andere standpunten hebben dan jij. Daardoor wordt het moeilijker om te zien dat lang niet alle verhalen over het afbrokkelen van onze gedeelde werkelijkheid ook echt waar zijn. Dat doet ertoe omdat verhalen niet onschuldig zijn. Onze waarneming beïnvloedt de werkelijkheid: we kunnen méér tegenover elkaar komen te staan, puur doordat we het idee hebben dat we dat al doen.

Mijn eigen obsessie met waarheid begon lang voor mijn proefschrift, is persoonlijker en ingewikkelder. Mijn werkelijkheid is nooit erg constant geweest, mijn waarneming wankelt voortdurend. Wat het ene moment groot genoeg is om mijn leven zin te geven, is vlak daarop klein en waardeeloos, om even later opnieuw uit te groeien tot iets groots. De wereld om me heen kan op een en dezelfde dag, of zelfs binnen hetzelfde uur, prachtig zijn tot in de kleinste, meest alledaagse details of hopeloos koud en leeg. En terwijl ik de ene dag probleemloos door het complexe weefsel van een boek of academische artikelen kan navigeren, lukt het me op de slechtste momenten nauwelijks om zelfs maar een weg over te steken. Al die contrasterende werkelijkheden zijn volledig

waar op het moment dat ze er zijn, maar de ene werkelijkheid sluit de andere uit. Zodra de wereld zinloos is, is elke vorm van betekenis, elke ervaring van geluk of schoonheid niet alleen buiten bereik, maar ook ondenkbaar, en omgekeerd geldt hetzelfde. Er is de ene waarheid of de andere, maar beide zijn ze absoluut en alomvattend. Je kunt zeggen dat dit niets met waarheid te maken heeft, dat het alleen mijn vertekende waarneming is: dat ik me beter of slechter voel betekent immers nog niet dat ook de wereld is veranderd, zelfs als dat wel zo voelt. Maar dat grensvlak tussen waarheid en waarneming, al dan niet vertekend, is poreus. Waarom zien we iets nu eens als waarheid en doen we het dan weer af als ‘slechts’ een kwestie van waarneming? Wat gebeurt er als jouw waarheid een andere is dan die van de mensen om je heen?

De eerste verhalen die ik schreef, nog op de middelbare school, gingen achteraf gezien opvallend vaak over bedrog. Als ik het me goed herinner – ik wil een boek over waarheid niet met een leugen beginnen, maar de tekst zelf is in de loop der tijd verdwenen, achtergelaten op een verouderde floppy-disk – ging een van die verhalen over iemand die deed alsof hij waanzinnig was. Ik weet niet meer wat hij daarmee hoopte te winnen, ik geloof hoofdzakelijk rust – maar wel dat hij zich verraadde doordat hij praatte in zijn slaap en in die hulpeloze staat zonder het zelf te willen de waarheid vertelde. De jury van de wedstrijd waarvoor ik het inzond, vond dat het verhaal de werkelijkheid van psychiatrisch patiënten onvoldoende recht deed. Dat is wat je van een goed verhaal verlangt: dat het de werkelijkheid recht doet. Want waargebeurd is niet altijd hetzelfde als echt.

Is het waargebeurd?

De naakte vrouw ligt op de vuile bodem van een put, haar gezicht half van ons weggedraaid. Haar ogen zijn gesloten, haar armen zijn slap en machteloos en haar huid is bijna alarmerend wit. Ze is mooi en de zachte kwetsbaarheid van haar lichaam contrasteert scherp met de grote, ruwe stenen achter haar. Ze ziet eruit als iemand die je graag zou willen leren kennen, iemand die je wilt helpen. Maar het is te laat om een deken om haar heen te slaan, haar op te tillen: ze leeft niet meer. Haar hoofd, arm en torso maken een vreemde hoek, de val heeft haar gebroken. Ze hebben haar vermoord en boven haar nu krachteloze lijf, boven de tragedie die in het halfduister moet hebben plaatsgevonden, zweeft een stralende spiegel.

We zijn in Parijs, het is 1895. De Salon, de invloedrijkste expositie van die tijd, toont een werk van de beroemde kunstenaar Jean-Léon Gérôme. De titel beschrijft wat er op de plaats delict is gebeurd: *De voedende waarheid ligt in de put, gedood door leugenaars en acteurs*.¹² Zo tragisch als Gérôme het ongeluk schildert, zo laconiek wordt het beschreven in een catalogus uit dezelfde tijd: 'Waarheid die in een put valt, het was dan ook dom van haar dat ze die wilde verlaten, [...] grote kans dat ze nu nooit meer boven komt.'¹³

Grote kans dat ze nu nooit meer boven komt.

Als we expliciet over waarheid praten, als we het woord waarheid gebruiken, is dat meestal omdat we ons er zorgen over maken. En als we ons zorgen maken over waarheid, herhalen we vaak min of meer hetzelfde verhaal, waarin de waarheid een kwetsbare vrouw is die je niet alleen door het donker naar het huis kunt laten lopen, een breekbaar wezen

dat beschermd moet worden tegen de aanvallen van anderen. Wie die anderen zijn, degenen die de waarheid bedreigen, hangt af van wie er aan het woord is. In sommige verhalen zijn het de complotdenkers, wetenschapsontkenners en wappies, terwijl anderen juist de wetenschappers als het probleem zien, in hun al dan niet door het bedrijfsleven betaalde ivoren torens. Maar wie het ook is die zijn zorgen over de waarheid uitspreekt en welke vijand daar ook bij hoort, dat onderliggende verhaal is bijna altijd hetzelfde. Iemand – de elite, de complotdenkers, de wetenschappers of de wetenschapsontkenners, de leugenaars en de acteurs – heeft de waarheid aangevallen en gekneveld. Ze is in een put gegooid of opgesloten met een doek in haar mond, ze is al dood of minstens stervende. En in dat laatste geval moet iemand anders, doorgaans de verteller zelf, die arme naakte waarheid redden, liefst met de hulp van de mensen aan wie hij dit verhaal vertelt. Maar wie of wat is dat, de waarheid?

Neem even de tijd om die vraag te beantwoorden.

Waarschijnlijk komt als eerste antwoord iets op als: dat wat waar is, natuurlijk. Dat wat echt zo is, wat niet gelogen is. Dat is precies wat het woordenboek zegt, maar een echt antwoord is het niet. Hooguit beschrijft het de contouren van het raadsel op een andere manier. Want wat is dat, wat echt zo is? Het woordenboek verstrikt zichzelf in cirkelredeneringen. ‘Waar’ is ‘echt’, dus als je vervolgens ‘echt’ opzoekt vind je ‘waar, werkelijk’. ‘Waar’ is volgens datzelfde woordenboek datgene wat niet gelogen of verzonnen is, terwijl ‘liegen’ wordt beschreven als iets zeggen waarvan men weet dat het niet waar is. ‘Waar’ is, kortom, zo’n woord waarvan je de betekenis uitstekend aanvoelt en dat toch bijna onmogelijk te definiëren valt. Er geldt hetzelfde als wat Augustinus over

tijd schreef: zolang niemand me ernaar vraagt, weet ik wat het is, maar als ik het wil uitleggen, weet ik het niet. Het is eenvoudiger om te beschrijven wat waarheid niet is dan wat het wel zou kunnen zijn. Want ‘werkelijk’ betekent wezenlijk, echt bestaand, wat echt zo is. Het betekent, kortom, de hele wereld. En dat is het probleem met waarheid: het raakt aan alles. Bijna elk gesprek gaat over wat je wel of niet als waar beschouwt, zelfs als het over iets heel anders lijkt te gaan – maar meestal blijft dat impliciet. In het dagelijks taalgebruik jongleren we, zonder het door te hebben, steeds met verschillende betekenissen van waarheid. Afhankelijk van het onderwerp en de persoon die spreekt, kan iets waar of niet waar of een beetje waar zijn, wordt waarheid meer of minder absoluut. Zodra je over ‘de’ waarheid spreekt, in enkelvoud, alsof het een steen is die al ergens ligt en alleen maar hoeft te worden ontdekt, kom je terecht in de taal van totalitaire ideologieën of radicale geloofsovertuigingen, de wereld van Waarheid met een hoofdletter. ‘Waarheid,’ waarschuwde Adrienne Rich, ‘is niet één ding, en zelfs geen systeem. Het is een toenemende complexiteit.’¹⁴ Ze vergeleek het met een tapijt, waarvan het patroon direct opvalt. Wat je niet ziet, zijn de knopen die het geheel aan de onderkant bijeenhouden; wat je niet ziet, zijn de talloze draadjes die samen het patroon vormen. Om die te kunnen opmerken, moet je veel beter kijken, moet je misschien zelfs wever zijn. ‘Dat is waarom de inspanning om eerlijk te spreken zo belangrijk is. Leugens zijn meestal pogingen om – voor de leugenaar – alles simpeler te maken dan het is of zou moeten zijn.’¹⁵

Terwijl ik aan dit boek werk, krijg ik een jonge hond. Zijn komst verandert mijn leven, in het begin niet ten goede. De hond heeft weinig veiligheid gekend voordat hij bij mij kwam en eist maandenlang al mijn aandacht op. In enke-

le dagen leer ik me te voegen naar zijn werkelijkheid. Ik heb geen andere keus. Het is zinloos om tegen hem in te gaan: hij is te groot, te woest, te slim, een onomstotelijk wild wezen. Er blijft amper tijd over om te eten, zelf koken is onmogelijk en als hij over een bepaalde grens van opwinding raakt, zet hij zijn tanden in mijn arm. Het is geen kwaadaardigheid, hij bijt niet door, maar ook een speelse hondenbeet kan pijnlijk zijn. Hij eet de hoeken uit mijn boeken en legt botten in mijn bed. Ik leer hem goed genoeg te lezen om zijn wensen te voorspellen. Al snel bekijk ik mijn huis met zijn ogen, zodat ik dingen op zijn pad kan leggen die hij kapot mag maken. Ik verlaat mijn hoofd voor het zijne, raak de tel kwijt van de dagen, verwaarloos mijn werk. Hij interesseert zich niet voor wat ik wil of moet of denk te zijn, hij beperkt me in alles.

Maar doordat ik me aan hem moet aanpassen, openen zich werelden die eerder onzichtbaar bleven, merk ik plotseling hoeveel ik eerder niet heb opgemerkt. Hij houdt van steegjes, een voorliefde die ik als kind ook had en die ik me nu plotseling herinner. Als ik hem volg blijkt mijn buurt ermee doorsneden. Dat lang niet al die steegjes doodlopen vind ik pas uit nu ik hun ingangen niet langer gedachteloos negeer, nu lopen een doel op zichzelf is geworden. De steegjes bieden een interessantere route dan de veel overzichtelijker straten met hun verzorgde voorgevels. Dit is de achterkant van de bewoonde wereld, en die wereld geeft zich hooguit in stukjes en beetjes prijs. En zo zijn er meer dingen die er altijd al waren, maar die ik nu pas zie. De talloze kleine visjes, zilverachtig zwemmend rond een plek waar de gracht door een lamp wordt verlicht; de kraalogen van een ratje dat zich verschuilt in de smalle spleet achter een elektriciteitskastje; de onverwachte, blauwe flits van een ijsvogel boven een vijver en soms in de ochtend of avond een trage egel, die onverstoorbaar verder hobbelt alsof de rest van de wereld

niet bestaat. In een sloot vlak bij mijn huis merk ik voor het eerst de karpers op, hun grote, donkere lijven cirkelen traag vlak onder het wateroppervlak. Al dat leven zag ik niet, domweg omdat ik nooit een reden had om stil te staan, beter te kijken. Alleen doordat ik nu een ander wezen volg, mijn routines aan zijn wensen aanpas en mijn zintuigen op de zijne afstem, vind ik plotseling een nieuwe wereld naast en onder alles wat ik al dacht te kennen. Op precies dezelfde plek ben ik toch in een andere werkelijkheid beland.

Maar zo'n verandering van perspectief is in de meeste levens een uitzondering. Leven vereist een bepaalde mate van 'gewoon zo zijn', een werkelijkheid die niet te vaak van het ene op het andere moment verandert, een wereld die stabiel genoeg is om te kunnen vertrouwen. Zolang ik mijn routines niet verander, bots ik zelden tegen de werkelijkheid die me omringt, dan is de wereld om me heen zoals het water waar de vis in zwemt: alom aanwezig en dus vanzelfsprekend, onopgemerkt.

Steek een schep in de grond en je merkt hoe hard de bodem op die plek is, en als je door blijft graven zul je al snel ook iets leren over je eigen lijf en wat dat lijf op dit moment wel of niet kan. Ook dat is een manier om te definiëren wat waarheid is: datgene wat zich niet door onze gedachten of dromen laat dwingen, 'dat wat niet weggaat wanneer je stopt erin te geloven'.¹⁶ Ik kan wel geloven dat er al een kuil is, maar dat zorgt er niet voor dat die plotseling verschijnt. Verbeelding kan een belangrijke eerste stap zijn om iets te verwirkelijken, want als ik me niet voorstel dat op deze plek een kuil moet komen, gebeurt er helemaal niets. Maar vervolgens zal ik echt nog moeten graven om de kuil werkelijkheid te laten worden. En als het gat er eenmaal is, kan ik wel stoppen erin te geloven, maar zal dat niet voorkomen dat ik